

دوفصلنامه تاریخ علوم و فناوری دوره اسلامی
سال هشتم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۸
شماره پیاپی: ۱۵

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
مدیر مسئول: اکبر ایرانی
سر دبیر: محمد باقری
مدیر داخلی: زینب کریمیان
ویراستار: پویان رضوانی
اجرای جلد: محمود خانی

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

همکاران علمی

حسن امینی * حمید بهلول * پویان رضوانی * حنیف قلندری * یونس کرامتی * امیرمحمد گمینی
شمامه محملی فر * یونس مهدوی * سجاد نیک فهم خوب روان

مشاوران علمی

پرویز اذکائی * یوسف ثبوتی * توفیق حیدرزاده
محمدابراهیم ذاکر * حسن طارمی * حمیدرضا گیاهی یزدی
مهلتی محقق * حسین معصومی همدانی * محمدجواد ناطق * سیدحسین نصر
علی بابایف (جمهوری آذربایجان) * جان لنارت برگرن (کانادا) * گلن وان پروملن (کانادا) * احمد جبار (فرانسه)
سرگی دمیدوف (روسیه) * رشدی راشد (فرانسه) * جمیل رجب (کانادا) * سری رامولا سارما (آلمان) * ژاک سزبانو (سوئیس)
جورج صلیبیا (امریکا) * حکیم سید ظل الرحمان (هند) * رادا چاران گوپتا (هند) * ریچارد لورج (انگلستان)
مصطفی موالدی (سوریه) * یان پیتر هوخندایک (هلند) * میچیو یانو (ژاپن)

تصویر پشت جلد: روی جلد چاپ عکسی دستورالمنجمین، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۸.

نشانی مجله: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و ابوریحان، ساختمان فروردین، شماره ۱۱۸۲، طبقه چهارم، شماره ۱۶
کد پستی: ۹۳۵۱۹-۱۳۱۵۶ تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲ دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.ir
miraselmi@mirasmaktoob.ir / miraselmi90@gmail.com

بها: ۲۰۰۰۰۰ تومان

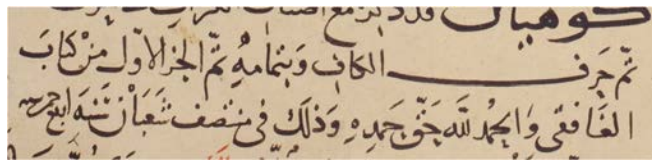

نکاتی در مورد غافقی و دوران زندگی او

سجاد نیک‌فهم خوب‌روان^۱

در اوت ۲۰۱۰م گروهی از پژوهشگران در دانشگاه مک‌گیل (کانادا) گرد هم آمدند تا در قالب یک کارگاه پژوهشی/همایش، یک نسخه خطی (به شماره ۷۵۰۸) از مجموعه‌ای را بررسی کنند که در سال ۱۹۲۹م سر ویلیام اسلیر به دانشگاه مک‌گیل اهدا کرده بود. این نسخه در برگزیده متن کتاب الأدویة المفردة نوشته ابوجعفر احمد بن محمد بن احمد بن سید غافقی است. همایش مذکور بخشی از طرحی بود که قصد نهایی آن انتشار مجموعه‌ای شامل چاپ عکسی نسخه، ترجمه متن کتاب غافقی و مقالات پژوهشی درباره نسخه، محتوای کتاب و اهمیت آن بود. سرانجام انتشارات دانشگاه مک‌گیل این مجموعه را در سال ۲۰۱۴م در قالب یک جلد کتاب منتشر کرد. پیش از این‌ها ماکس مایر هف در سال ۱۹۴۱م برای نخستین بار در خبرنامه مجمع علمی مصری به معرفی این نسخه پرداخت. متن مصحح کتاب نیز در سال ۲۰۰۹م در رم/پیزا منتشر شده است.

انگیزه نگارش این یادداشت اختلاف نظری است که در مورد تاریخ کتابت نسخه اسلیر وجود دارد. از آن‌جا که این تاریخ در تعیین زمان فعالیت علمی غافقی نیز تأثیر دارد، جا دارد بیشتر بررسی شود. در مجلد منتشر شده در دانشگاه مک‌گیل، آدام گچک یکی از برجسته‌ترین نسخه‌شناسان عصر، در مقاله‌ای به بررسی خصوصیات این نسخه پرداخته و در آن به این اختلاف نظر اشاره کرده^۲ و به نظر من جانب رأی اشتباه را گرفته است. ترقیمة این نسخه، در برگ ۲۸۳، که تاریخ کتابت در آن ذکر شده است در تصویر زیر دیده می‌شود.

۱. مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل (مونترآل)، همکار علمی نشریه میراث علمی، sajjad.nikfahmkhubravan2@mail.mcgill.ca
 ۲. بنگرید به مقاله «دست‌نوشته الأدویة المفردة غافقی...» در همین شماره میراث علمی.

من تاریخ این ترقیمه را نیمه شعبان سال ۵۰۴ [قمری] می خوانم؛ ولی مایرهوف و گچک عدد سال را ۶۵۴ [قمری] خوانده اند. اما چنان که گچک نیز اشاره کرده، عدد ۵۰۴ در زیر ترقیمه با ارقام عربی (اروپایی امروزی) روی ناحیه ترمیم شده کاغذ نوشته شده است.

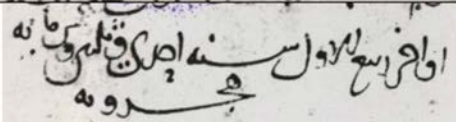
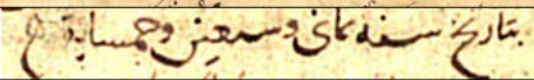
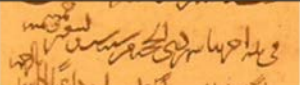
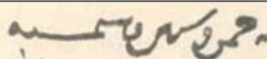
دلیل اشتباه مذکور در خواندن این تاریخ این است که در منابع جدید غربی تاریخ زندگی غافقی را سده ششم هجری و زمان مرگ او را حوالی ۵۶۰ ق دانسته و استدلال کرده اند که اثر کسی که حوالی سال ۵۶۰ ق درگذشته است نمی تواند در ۵۰۴ ق کتابت شده باشد. پیش از پرداختن به اطلاعات در دسترس در باره زندگی غافقی، به بررسی شیوه نوشتن تاریخ در این ترقیمه می پردازیم. سال کتابت در ترقیمه به صورت «أربع خمس مئة» نوشته شده است که دنباله «س» به شیوه تعلیق به «مئة» متصل شده است. حذف «و» میان اجزای لفظی اعداد، از جمله میان «أربع» و «خمس مئة» پدیده غربی نیست و در ترقیمه های نسخه های عربی و فارسی رایج بوده است. همچنین پسوند «مائة» برای نشان دادن رقم صدگان سال، گاهی چسبیده به عدد پیشین و گاهی جدا نوشته می شده است. این پسوند گاهی با «الف» نوشته و گاهی بدون «الف»، به صورت «مئة» نوشته می شده است. در جدول زیر نمونه های متنوعی از تایخ کتابت ذکر شده در نسخ خطی، مربوط به سده های ششم و هفتم هجری آورده شده است:

۵۰۷	
۵۰۹	
۵۱۳	

۱. برخی از این مثال ها از منبع زیر گرفته شده است:

J. Karabacek, "Das arabische Papier. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung.) Hiezu Tafel III." in *Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, Zweiter und Dritter Band, Mit 3 Lichtdrucktafeln und 18 Textbildern (Vienna: K. K. Hof. und Staatsdruckerei, 1887): 93-95.

۵۲۴	
۵۳۱	
۵۳۲	
۵۳۸	
۵۴۰	سنة ۵۴۰
۵۴۵	سنة ۵۴۵
۵۶۶	
۵۷۸	
۵۸۱	
۵۸۱	سنه ۵۸۱
۵۹۶	
۶۰۸	سنه ۶۰۸
۶۱۰	سنه ۶۱۰
۶۳۹	سنه ۶۳۹
۶۴۰	سنه ۶۴۰
۶۴۲	سنه ۶۴۲
۶۶۵	

بر پایه این نمونه‌ها، عدد مذکور در ترقیمه ۵۰۴ خوانده می‌شود.

ابن ابی اصیبعه تنها کسی است که شرحی در مورد غافقی در کتاب خود آورده است. او در عیون الانباء می نویسد:^۱

«ابوجعفر احمد بن محمد بن احمد بن سید غافقی امام فاضل و دانشمند عالم، از جمله بزرگان اندلس و داناترین در عصر خویش در زمینه تأثیرات و منافع و خواص ادویه مفرده و اسامی و نشان بهترین های آن ها بود. کتابی به خوبی کتاب او در زمینه ادویه مفرده وجود ندارد و نظیری از نظر معنا برای آن نیست. آن چه دیستوریوس و جالینوس در آثارشان آورده اند به موجزترین و در عین حال کامل ترین معنی در کتاب غافقی آمده است. علاوه بر مطالب این دو، آن چه متأخرین در زمینه ادویه مفرده در آن تجدید نظر کرده اند و همچنین نوآوری های آنان که به دست غافقی رسید، در کتاب او ذکر شده است. به این ترتیب کتاب غافقی آن چه بزرگان در زمینه ادویه مفرده گفته اند گرد آورده است و راهنمایی است که برای آن چه نیاز به اصلاح دارد بدان مراجعه می شود. کتاب الأدوية المفردة از کتاب های غافقی است.»

ابن ابی اصیبعه در این بند غافقی و کتابش را ستوده ولی اطلاعی در مورد زندگی او نداده است. ظاهراً اولین بار ووستنفلد تاریخ ۵۶۰ق را به عنوان سال درگذشت غافقی پیشنهاد کرده^۲ و سپس به نقل از او مایرهوف،^۳ و به نقل از مایرهوف، بروکلیمان^۴ آن را تکرار کرده اند. اگرچه ووستنفلد منبعی برای این تاریخ ذکر نمی کند، مایرهوف (ص ۶۶-۶۷) می گوید: «ووستنفلد سال ۵۶۰ق را برای تاریخ مرگ غافقی ذکر کرده که بسیار محتمل است». نتیجه این که سال ۵۶۰ق از ابتدا چیزی بیش از یک احتمال نبوده است ولی به شکل عجیبی برای نقض تاریخی که از همان ابتدای کشف نسخه اسلر به عنوان سال کتابت آن پیشنهاد شده بود، یعنی ۵۰۴ق، به کار رفته است. حال با نظر به این تاریخ، دوران فعالیت غافقی باید در سده پنجم هجری در نظر گرفته شود. لازم به تأکید دوباره است که در منابع متقدم هیچ ذکری از دوران فعالیت غافقی نیامده است و اگر بخواهیم در تاریخ نسخه اسلر تردید کنیم، به شاهد محکم تری از آنچه ووستنفلد آورده است نیاز داریم. تعیین تاریخ فعالیت غافقی به خصوص در نوشتن تاریخ سنتی غنی در زمینه ادویه مفرده که در سده های ششم و هفتم هجری جریان داشته حیاتی است.

۱. ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء فی طبقات الأطباء، به کوشش امیلی ساوج-اسمیت، بریل، ۲۰۲۰م، بند ۱۳/۵۴.
 2. Ferdinand Wüstenfeld, *Geschichte der Arabischen Ärzte und Naturforscher* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1840): 98.
 3. Max Meyerhof, "Über die Pharmakologische Botanik des Ahmad al-Ghāfiqī," *Archiv für Geschichte der Mathematik, der Naturwissenschaften und der Technik* 13 (1930): 65-74.
 4. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Erster Supplementband (Leiden: Brill, 1937): 891.